

Ar daith CMT o Ynys Bute i Gaeredin – rhywbeth i ysbrydoli'r cantorion blinderog cyn canu eto yng Nghlwb Rygbi Stewart's Melville ar y ffordd i Murrayfield (trueni mawr nad oedd y tîm yn bresennol!)

Byddai'n fai arnom pe na baem yn sôn ryw ychydig am hanes a daearyddiaeth y rhan yma o wledydd Prydain. Dw i am i chi ddod gyda fi bore ma nôl i'r flwyddyn 603. Mae'r Rhufeiniaid wedi gadael ers canrif neu ddwy, Magnus Maximus / Macsen Wledig er 388. Mae'r Gymraeg fel rym ni'n gallu ei hadnabod, wedi esblygu o Frythoneg a Chelteg fel mae'r Athro Ifor Williams wedi'i brofi er fod academwyr erill wedi amau a oedd iaith mor soffistigedig, a barddoniaeth mor ddatblygiedig wedi datblygu erbyn 603.

Ychydig iawn o iaith wreiddiol ein cyndadau, Y Celtiaid ar y cyfandir, sy wedi goroesi. Enwau lleoedd sy bob amser yn dadlennu eu hôl a'u hanes. O Ganolbarth Ewrop daeth **un** gangen ohonynt a nhw roddodd enw i lefydd megis Hallein a Hallstatt a Llyn LaTeine yn y Swisdir fodern. Pam y llefydd hyn? Wel am taw nhw oedd â monopoli ar y mwyn mwya gwerthfawr yn y cyfnod sef ..... HALEN. Ydy, mae'r gair hwnnw'n ein cysylltu gyda stori dwy fileniwm ein hiaith. Yn ogystal â chadw bwydydd pan nad odd ffrijis, fe gadwodd yr halen ddilladach a chreiriau ein cyndeidiau. Ewch i'w gweld yn amgueddfeydd Salzburg. O Benrhyn Iberia dath cangen arall y Celtiaid. Y Derek Quinells a'r Alun Wyn Bevans o ganolbarth Ewrop a'r Phil Bennetts a Steff, ein harweinydd o Iberia – y Celtiaid hirgoes golau a'r byrgoes tywyll.

Wrth i'r Celtiaid gael eu gwthio fwyfwy i'r Gorllewin, rhannodd y famiaith, CELTEG, yn chwaer ieithoedd. Un gangen oedd Gaeleg, Gwyddeleg a Manaweg – dyma'r gangen mae rhai'n cyfeirio ati fel cangen Q – a'r gangen arall yw Llydaweg h.y. y Celtiaid hynny arhosodd ar dir mawr Ewrop, Cernyweg (mae Gwenno a'i thad, Tim Saunders yn gneud cymaint i'w hyrwyddo) a'r Gymraeg. Dyma'r gangen y cyfeirir ati fel cangen P. Fe glywsoch y stori taw Gwyddelod yn ffaelu nofio ymgartrefodd tua Aberteifi. Dylai lle fel Cenarth fod yn Penarth ond C/Q a geir – yr eithriad sy'n profi'r rheol.

Felly 'mlaen â ni i'r flwyddyn 603. Ma tystiolaeth o'n hiaith o'n cwmpas ymhobman. Ar ein taith bws, gwelsom sawl Aber... Pen, Glyn/Glen, Din/Dun, Cun < Cwm, Mel < Moel .... Penrhith (h.y Penrhyd) a Chaer Luel (< Lleu) = Caerliwelydd, Lanark sef llygriad o Llannerch, Llwyfenydd, Erwchwydd, afon Aeron. Gyda llaw, tan yn ddiweddar h.y. 2 neu 3 cenhedlaeth yn ôl, mae 'na hanes bugeiliaid Cumbria yn cyfri eu defaid mewn hen Gymraeg. I un fel fi gath ei fagu wrth droed Aran Fawddwy - ac Aran Benllyn heb fod ymhell - a theulu fy mam wedi eu magu ar Yr Arenig, rodd hi mor gartrefol wrth i ni groesi Moryd Clud ar y fferi a bron gallu gweld ynys gyfagos, **Aran**. Ryn ni nawr yn Ystrad Clud – a gafodd ei lurgeinio'n Strathclyde – yn hen deyrnas Dunbarton, mae bron pob afon a glyn, yn dystiolaeth o'r Gymraeg o'n cwmpas. I'r de o Ystrad Clud / Dunbarton mae hen dywysogaeth RHEGED (ble roedd Urien a'i fab Owain ap Urien yn frenin a'r bardd Taliesin yn canu eu clodydd, yn yr un cyfnod – ac ymhellach i'r de y daethom drwyddi echdoe, hen deyrnas ELMET/ELFED, a'r brenin Ceredig a'i fab Rhydderch Hael. O'n blaenau mae Glaschu, Glasgow.

Ond yn Dineiddyn yn nhywysogaeth Manaw Gododdin ry'n ni i gyd wedi bod am y flwyddyn dwetha. Pam medde chi? Wel ymateb i alwad y tywysog, MYNYDDOG MWYNFAWR sy wedi bod yn trefnu cyrch ar y gelyn fu yn rheibio'r glannau dwyreiniol, Glannau Moryd Forth, tywysogaeth Brynaich/ Bernicia hyd Berwick Upon Tweed. Ble mae caer Mynyddog? Wel ar y graig uwchben y ddinas - lle bydd y Royal Tatoo blynyddol ymhen 1500 mlynedd!!. Dyma'r safle amlwg i godi caer i reoli Eiddyn a theyrnas y Gododdin. Ychydig oddi yno mae Cadair Arthur - bryncyn ac erys olion eglwys a bryngaer hynafol am ganrifoedd i ddod (sy daflriad carreg o senedd-dy Holyrood fodern).

Dyma ni, nid 40 ond trichant ohonom, 363 yn ôl adroddiad un llawysgrif, wedi bod yn gwledda, yn cyfeddach, yn meddwi ar fedd a gloddesta ar ancwyn. Yn gwmws fel bu i Pivac a nawr Gatland eto hel ynghyd ei wŷr ifanc mwyaf dewr a thalentog a'u paratoi mewn gwersyll digyfaddawd, felly yr ymatebon ni i gais y Tywysog MYNYDDOG MWYNFAWR - i ddod i'w ddilyn am ymgyrch uchelgeisiol, annoeth ac yn y diwedd, rasig. Ac i ble ry'n ni'n anelu? Caer y gelyn, Y Lloegrwys h.y. Saeson, yn ardal Richmond ond lle a anfarwolwyd gan un o'r geiriau hynaf ac enwocaf yn y Gymraeg ..... CATRAETH. Daethom o Reged, Elmet (sef ardal o gwmpas Leeds), o Brynaich, o Wynedd, o Arfon, o Rhufoniog, y

Deheubarth, Tra Bannawg (ger y Grampians, Bannockburn o bosib), y Mynydd, hefyd o Ddyfnaint. Ryn ni'n martsio 150 milltir i'r de. Ydyn ni'n barod i dalu medd Mynyddog? Ydyn ni'n barod i dalu'r pris eitha? Ydyn ni'n barod i dalu'n HALLT – a dyna ni nôl gyda'r halen. Mae hyn oll wedi'i gofnodi yn yr arwrgerdd – falle taw trasiedi yw'r gair gore. Yn ogystal ag ardal, enw'r gerdd hir, yr epig, yn cofnodi ein henwau, ni'r colledigion, a'n gwrhydri yw'r ..... **Gododdin**. Enw'r *war correspondent* sy wedi'n coffâu ni'r dewrion hyn yw ANEIRIN/NEIRIN. Ei enw llawn yn y llys: Aneirin Gwawdrydd Mechdeyrn Beirdd. Mae'n disgrifio ein dull newydd o ymladd ar gefn ceffyl ry'n ni wedi'i feistoli a disgrifia'n gignoeth fel mae ambell un yn cynaeafu cyrff, fel 'tae yn ei gwsg. Yn gwmws fel y clodforai Bill McLaren ambell Gymro'n bylchu, ac ochrgamu Gerald ac yn gwmws fel y disgrifiai Huw Eic hyrddiad nerthol Grav cyn trosglwyddo pas amserol i leuan (pas nid *offload*, sylwer!!) mae Aneirin ynte'n cofnodi'r cyfan. Ac am yr un rheswm, er mwyn i'n teuluoedd ar yr aelwyd gartre ein coffâu â balchder, i'n teulu a'n cyfeillion ymfalchïo yn ein gwrhydri. Ond mae bargaen wedi'i tharo rhyngom a'r teyrn, Mynyddog Mwynfawr. Ry'n ni wedi bod yn mwynhau ei letygarwch am flwyddyn gron .... Medd, ancwyn, cyfeddach. Mae'n bryd i ni dalu'r pris, talu'n medd. A thalu'n hallt a wnawn ni. Yn ôl pob sôn mae 18 o'r gelyn am bob un ohonon ni yng ngosgordd Mynyddog. Ond dyw hynny'n menu dim arnom, nagyw bois?? Nagyw bois?

Pwy yw y gelyn? Gwŷr DEIFR a BRYNNEICH rhwng afon Humber ac afon Tyne. Fe gipiwyd ein Caer ni'r Cymry yn BAMBURGH oddi arnom rhyw ddeng mlynedd ynghynt. – a dyma wrth gwrs y gaer ddaeth yn lleoliad i grach 1500 mlynedd yn ddiweddarach ddod i roi prawf ar eu llygaid (Dominicus Cummingus / Dominic Cummings!!). Dyma'r llwythau ffurfiodd Northumbria yn ddiweddarach, dan eu brenin, Aethelfrith ac yna Edwin. Fe gyfeirir atynt fel Lloegrwys ac erbyn 638 byddant wedi cipio Caereiddyn oddi arnom yn ogystal. Gyfeillion ry'n ni yn un o safleoedd mwya hanesyddol a barddonol yn hanes ein cenedl – dyma'n Waterloo, ein Trafalgar, ein Dunkirk ni). Bydd canu Aneirin yn dal i daro tant 1500 yn ddiweddarach, bydd y cerddi hyn yn cael eu canu neu eu pastynnu gan ddisgynyddion megis Aneirin Caradog. Gyda llaw, un o Fro y Gododdin oedd Cunedda a sefydlodd dywysogaeth Gwynedd ac mae rhai o'i linach ef gyda ni heddi yn mynd i wynebu'r gelyn.

Diolch i Aneirin, bydd yn cyfansoddi cerdd o 1500 llinell yn coffâu dewrder a gwrhydri pob un ohonoch. Bydd yn cofnodi ymladd di-baid Dydd Llun, Mawrth a Mercher, yna egwyl i ni allu cyfri'r celannedd, clirio'r cyrff o faes y gâd, cyn ail-ddechre ar y brwydro dydd Sadwrn, Sul a Llun. Ac erbyn y dydd Llun, tri ohonom fydd ar ôl wedi goroesi, yn ogystal ag Aneirin ei hun. Bydd yn enwi 24 ohonom a bydd ein teuluoedd yn ymhyfrydu ynom. Bydd canu amdanom am ganrifoedd i ddod yn llysoedd Gwynedd, Powys a'r Deheubarth.

Traddodiad llafar fyddai yn y llysoedd hyn a'r pencerdd yn cofio miloedd o linellau ar ei gof yn yr un modd ag y byddai'r Cyfarwydd, yr adroddwr chwedlau, yn adrodd miloedd o eiriau gair am air, megis ceinciau'r Mabinogi, Breuddwyd Macsen a Rhonabwy ac ati. Mae'r cofnod ysgrifenedig, y llawysgrif gynharaf sy gennym o'r Gododdin yn dyddio o 1265 ond mae'n amlwg o'r iaith ei bod yn gopi o lawysgrif hŷn.

Gadewch i ni glywed am ein gweithredoedd ar faes y gâd 'te. Peidiwch â cheisio deall pob gair. Sylwch ar y rhythm, yr odli mewnol, y cyseinedd, sain y cytseiniaid yn ateb ei gilydd h.y beth sy gyda ni yw'r gynghanedd gynnar a hynny dros 1500 o flynyddoedd yn ôl:-

Gwyr a aeth Ododdin, chwerthin wanar,
Disgyniaid ym myddin, trin ddiachar,
Wy lleddynt a llafnawr heb fawr drydar.
Colofn glyw, Rheithfyw rhoddi arwar.
Gwyr a aeth Gatraeth, oedd ffraeth eu llu,
Glasfedd eu hancwyn a gwenwyn fu,
Trychant trwy beirant yn catau,
A gwedi elwch tawelwch fu.
Cyd elwynt lannau i benydu,
Dadl ddiau angau i eu treiddu

Un o'r mwya llwyddiannus am gyfieithu'r canu cynnar yma i Saesneg yw'r Americanwr **Joseph Clancy**.

Men went to Gododdin, laughing warriors,
Assailants in a savage war-band
They slaughtered with swords in short order,
War-column of kind-hearted Rhaithfyw.

Men went to Catraeth, keen their war-band.

Pale mead their portion, it was poison.
Three hundred under orders to fight.
And after celebration, silence.
Though they went to churches for shriving,
True is the tale, death confronted them.

Gwyr a aeth gatraeth veduaeth uedwn.
ffryf ffrwythlawn oedd cam nas kymhwylwn.
e am lavnawr coch gorvawr gwrnwn.
dwys dengyn ed emledyn aergwn.
ar deulu brenneych beych barnasswn.
dilyw dyn en vyw nys adawsswn.

Men went to Catraeth, mead-nourished,
Sturdy and strong, it would be wrong should I not praise them.
Amid blood-red blades in dark-blue sockets,
The war-hounds fought fiercely, tight formation.
Of the war-band of Brennych, I would have thought it a burden,
to leave any in the shape of a man alive.

Gwyr a aeth gatraeth gan wawr
trauoddynt eu hedd eu hovnawr.
milcant a thrychant a emdaflawr.
gwyarllyt gwynnoddynt waewawr.
ef gorsaf yn gwryaf. eggwryawr.
rac gosgordd Mynyddog Mwynfawr.

Men went to Catraeth with the dawn.
Their fears left them,
A hundred thousand and three hundred clashed together.
They stained their spears, splashed with blood,
He was at the forefront, foremost in battle,
Before the retinue of Mynyddog Mwynfawr.

Try can eurdoch a gryssyassant
en amwyn breithell bu edrywant
ket rylade hwy wy laddassant
a hyd orffen byd edmyc fyddant.
ac or sawl a aythom o gyt garant.
tru namyn vn gwr nyt englyssant.

Three hundred gold-torqued men attacked,
Guarding their land, bloody was the slaughter,
Although they were slain, they slew;
And until the end of the world they will be honoured.
And of all of us kinsmen who went together,
Sad, but for one man, none escaped.

Mae beirdd megis Gwynn ap Gwilym yn yr ugeifed ganrif wedi rhoi
gwedd newydd ar frwydr Catraeth – credu y byddwch chi'n synhwyro pa
mor gignoeth oedd hi ar faes y gâd

Brwydr y brwydrau
Haul ar eurdorchau
Twrf y tariannau,
Chwimwth geffylau,
Arwyr mewn arfau,
Clwyfau'r cleddyfau

A'r gwaed ar y gwayw,
Sgarlad a phorffor
Trichant a rhagor;
Arfau cyn allor,
Brwydr cyn neithior;
Arwyr yng nghynnor
Briwiau yn agor
A'r gwaed ar y gwair

Ie, trasiedi aflwyddiannus oedd y cyrch ar Gatraeth ac fel yn achos
Tryweryn, ryn ni'n tueddu i loddesta yn y methiant. Ond, fel yn achos
ymgyrch lwyddiannus Llangyndeyrn, deugain mlynedd ar ôl Catraeth
mae bardd (nid Aneirin na Thaliesin) yn cofnodi ymgyrch lwyddiannus yn
Ystrad Clud ble mae'r Cymry'n lladd y brenin Gwyddelig, Dyfnwal Frych /
Domnall Brecc ym mwydr Strathcarron, yn Bannawg, Bannockburn o
bosib:

Gwelais i lu o bentir a ddeuent
A phrydferth 'nghylch coelcerth ymosodent.
Gwelais i ddau lu, o'u tre'n fuan y trawsant –
A milwyr Nwython a godasant.

Gwelais wŷr enfawr gyda'r wawr a ddeuent.

A phen Dyfnwal Frych – brain a'i cnoent